

УДК 614.2: 325.455(477)

Н. В. АВРАМЕНКО

ВПЛИВ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Досліджено вплив глобалізації на розвиток державної політики в галузі охорони здоров'я, перепони до інтеграції України у світовий економічний простір, критерії ефективності системи охорони здоров'я, сучасні вимоги до державної політики охорони здоров'я в глобалізаційному суспільстві.

The author examines an influence of globalization on development of public policy in industry of health protection, barrier to integration of Ukraine in outer economic space, criteria of efficiency of the system of health protection, modern requirements to the public policy of health protection in globalization society in the article.

Ключові слова: державна політика, глобалізація, охорона здоров'я, державно-політичні рішення, населення, інституція, державне управління

Державна політика відіграє надзвичайно важливу роль у суспільному житті. Саме вона покликана своєчасно виявляти назрілі проблеми розвитку суспільства, аналізувати їх, установлювати причини виникнення, складності, суперечності та знаходити шляхи розв'язання цих проблем. У сфері державної політики приймаються відповідні державно-політичні рішення, розробляється відповідний інструментарій, створюється механізм їх реалізації. Подальше вдосконалення системи медичного забезпечення населення України в нових соціально-економічних умовах нерозривно пов'язане з необхідністю підвищення дієвості державної політики в галузі охорони здоров'я.

Стратегічною метою державної політики у сфері охорони здоров'я є підвищення рівня здоров'я, поліпшення якості життя і збереження генофонду українського народу.

Метою статті є дослідити вплив глобалізаційних процесів на розвиток державної політики України в галузі охорони здоров'я.

Питання розвитку державної політики в галузі охорони здоров'я досліджували такі вітчизняні науковці: М. Білинська, О. Біловол, С. Бугайцов, Ю. Вороненко, Д. Карамішев, Б. Криштопа, В. Лехан, В. Лобас, В. Москаленко, М. Поліщук, Я. Радиш, В. Скуратівський, Г. Слабкий, І. Солоненко, О. Черниш, О. Шапгала.

Якщо говорити про здоров'я людей на глобальному рівні, то ми є свідками безпрецедентних "відкатів", коли очікувана тривалість життя в деяких із бідних країн різко знижується і становить половину цього показника для найбагатших, що пояснюється захворюваннями в африканських країнах і появою понад десятка "нових держав". Це веде до зростання страху перед новими захворюваннями, такими, як пташиний грип, прихованими поведінковими станами [8].

Розпад світової системи соціалізму на чолі з Радянським Союзом свідчить про її нездатність ефективно реагувати на глобальні зміни, що відбуваються, і вчасно адаптуватися до сучасних вимог розвитку суспільства. Відбулися події глобального масштабу, що призвели до руйнування тоталітарних систем, зміни політичних, економічних, соціальних, екологічних параметрів існування суспільств. Ці події не випадкові, а підготовлені світовою соціально-економічною історією другої половини ХХ ст.

Глобалізація як бурхливий процес формування загальносвітового фінансово-інформаційного простору приводить до зміни місця, ролі та функцій національної держави, підвищує вимоги до компетентності державно-управлінського персоналу, зокрема до ефективності його діяльності, яка має відповідати рівню суспільного розвитку.

Процеси глобалізації приводять до радикальної зміни позиції держав. Усе більшу частину своїх функцій вони передають по горизонталі (глобальним міжнародним та міждержавним об'єднанням) та по вертикалі (територіальним, регіональним та муніципальним органам). У зв'язку з цим виникає питання: чи не призведе це до зникнення в майбутньому згаданих загальнодержавних інституцій, які набудуть статусу наднаціональних глобальних владних органів, поступово перетворюючись на елементи всесвітньої федерації.

Глобалізація, долаючи межі між внутрішньою та зовнішньою політикою, приводить до якісної зміни змісту та структури міжнародних політичних відносин і радикальних змін у позиції держави.

Криза політичної влади, яка сьогодні спостерігається у світі, схожа на так званий “політичний мавзолей”, де зберігаються технології з прийняття політичних рішень, які не відповідають потребам сучасності, що веде до безсилля політичної влади, неспроможної зрозуміти тенденції та перспективи сучасних соціальних змін.

Сьогодні відомо, що вирішити глобальні проблеми сучасності самостійно практично неможливо. Для цього потрібне ефективне співробітництво у загальносвітовому масштабі.

Сьогодні все частіше відчуються деструктивні прояви глобалізації. Глобальні процеси об'єктивно розгортаються нерівномірно, що створює загрозу світовій економічній системі, зумовлює несправедливий розподіл суспільних благ між суб'єктами нового світового простору. Обмежується влада національного уряду, держава в цілому стає не обов'язковою, відповідно, все менше можливостей мають уряди управляти своїми корпораціями. Міжнародні засоби масової інформації не в змозі популяризувати певну ідеологію суспільного розвитку, що спричиняє відсутність чіткої стратегії розвитку суспільства в умовах глобалізації, призводить до непередбачених процесів, хаотичності їх розгортання.

Глобалізований капітал підриває податкову базу, регуляторний апарат, блокує політичний механізм і заперечує легітимність державної влади. Ламаються зв'язки між географією та політичною владою. Територіальні політичні громади все тісніше вплетені в мережі глобальних, регіональних і транснаціональних утворень.

Тому непродумана інтеграція із Заходом може призвести до втрати національної культури, створить реальну загрозу національній ідентичності, національному

відродженню. А в майбутньому це може привести до утворення певних соціальних груп, які протидіяли б процесам глобалізації і загальної стандартизації розвитку та функціонування державного управління.

Основне гасло глобалізації – “нікого на чолі”. Об’єктивні економічні закони, на думку теоретиків глобалізму, діють у напрямі мінімізації ролі держави та політики.

Глобалізація відображає об’єктивний процес активізації взаємопроникнення та взаємозалежності сучасних соціально-економічних і соціально-політичних процесів у світовому масштабі, в яких цивілізації, регіони та навіть національні держави значною мірою позбавляються державності. При цьому слід наголосити на тому, що взаємозв’язок глобальних і локальних проблем об’єктивно обумовлює необхідність розробки відповідних концепцій і стратегій у всіх сферах життєдіяльності суспільства, які були б адекватними сучасним реаліям і відповідали життєвим інтересам українського суспільства [2].

Як зазначає У. Бек, “глобалізм редукує нову складність глобальності і глобалізації до одного – економічного виміру, що до того ж мислиться лінійно як безперервне розширення всілякої залежності від світового ринку. Світове суспільство, таким чином, урізається і фальсифікується, коли розглядається як світове ринкове суспільство. У цьому сенсі неоліберальний глобалізм є формою вияву одновимірності мислення і діяльності, різновидам монокаузального погляду на світ, тобто економіку [Там же]”.

За словами Д. Стігліца, “країни, які отримували від глобалізації найбільше користі, – це такі країни, які взяли на себе відповідальність за свою долю й усвідомили ту роль, яку має в економічному розвитку уряд, а не поклалися на поняття саморегульованого ринку, який нібито самостійно може впоратися з власними проблемами [9]”.

Ефективна і справедлива політика корелюється лише з національною державою. Хоча спостерігається зростання кількості транснаціональних недержавних організацій та їх різноманітних альянсів, громадянське суспільство та демократичні інститути залишаються переважно національними.

Глобалізація, яка закономірно приводить до перерозподілу влади та її впливу на становлення нових форм політичного життя, передбачає створення нових політичних інститутів та форм політичної організації життя суспільства, а отже, й глобальну політику системи світу в цілому.

Цей процес розвитку суспільства є суперечливим явищем. Виникає проблема невідповідності вітчизняних реалій суспільного розвитку глобальним тенденціям розвинених суспільств, що не забезпечує бажаного інтеграційного ефекту.

Тому Україна сьогодні практично не може вписатись у загально-класифікаційні схеми прогресу через свою нездатність скопіювати чужий досвід та неможливість поділитися власним, оскільки сьогодні вона являє собою суспільство проміжної цивілізації. Все більше спостерігаються прискорені темпи соціальної мобільності, раціональності, вибіркової та індивідуалізму на протигагу його традиційної моделі. Отже, в умовах глобалізації суспільство, яке перебуває у стані модернізації, намагається стати більш відкритим, що забезпечується сукупністю так званих внутрішньополітичних процесів (поглядів, цінностей, орієнтацій самого

суспільства). Легітимність влади в Україні має ідеократичний характер, оскільки в основі будь-якого традиційного суспільства лежить орієнтація на цінності, а не на практичні цілі, і здійснюється не шляхом вільного волевиявлення, а “зверху” – звідки впливає проблема формування нової національної ідеї, здатної консолідувати суспільство, і відповідно, ефективної інтегративної ідеології, яка б відображала інтереси всіх верств суспільства.

У свою чергу, необхідно також виділити основні моменти, які заважають сьогодні здійснювати процеси глобалізації в Україні. До них можна віднести такі: технологічне відставання; слабку мобілізаційну активність соціальних верств; збільшення розриву між елітою та широкими масами; відсутність громадського контролю, корупцію державного апарату; залежність від більш могутніх держав; безальтернативність стратегічного розвитку; утримання від професійної мобілізації, досить часте домінування приватних інтересів над публічними; тісне поєднання власності та влади; нездатність досягати компромісу та згоди в політичній сфері; трансформацію політичних партій; механізми артикуляції та агрегації інтересів у контексті досягнення приватних інтересів як способу отримання влади.

Сьогодні відомо, що вирішити глобальні проблеми сучасності самостійно практично неможливо. Для цього потрібне ефективне співробітництво в загальносвітовому масштабі. Це, у свою чергу, передбачає появу нових владних структур, що височать над державою. Саме фінансова глобалізація створила наднаціональну державу. Цей глобалізаційний режим вдалося здолати лише офшорним державам завдяки їх фінансовій номенклатурі, які зберегли свій державний суверенітет та національну незалежність. А це ще раз підтверджує, що глобальні проблеми породжені низкою суперечностей суспільного розвитку, а саме – соціально-економічною нерівномірністю розвитку країн, регіонів, потребують участі міжнародних організацій.

Українська держава не може стояти осторонь тих процесів, які відбуваються у світі, щоб не залишитись на узбіччі цивілізації, а посісти гідне місце серед рівних. Для цього необхідно врахувати світовий досвід сильних країн щодо формування політичної системи країни, економічних взаємовідносин, культурного розвитку, ідеологічного забезпечення. Саме зараз настав сприятливий час для таких змін.

У цьому плані першочерговим завданням для України постає розробка концепції внутрішньої та зовнішньої політики в сучасних умовах глобалізації. Одним із завдань такої концепції має виступати вплив на загальносвітові процеси з метою формування стабільного, справедливого та демократичного устрою у світі.

В умовах переходу України до глобального постіндустріального суспільства та утвердження принципів ефективного держави є багато проблем, які стримують демократизацію суспільних процесів у нових соціально-економічних умовах. Суттєвих змін зазнають не лише теоретичні парадигми, а й ідеологія, цінності та мотиви української спільноти, які перетворюють її з пасивного споживача на активного творця своєї ідеологічної та політико-управлінської дійсності.

Важливою проблемою для українського суспільства в умовах глобалізації лишається відродження нормативної теорії справедливості – необхідної умови демократизації як управлінської, так і політичної систем.

За відсутності в українському суспільстві принципового консенсусу щодо фундаментальних цінностей загальної справедливості виникає конфлікт фундаментальних принципів справедливості, унаслідок чого в суспільстві відбувається розкол, який є результатом розбіжності уявлень про справедливість. Це дає всі підстави стверджувати, що українське суспільство є ієрархічним суспільством, для якого характерними залишаються такі ознаки:

- відсутність розподілу моральних обов'язків для всіх (оскільки є групи, що користуються численними привілеями, не маючи обов'язків);
- урахування інтересів не всіх громадян, а лише обраних;
- необґрунтованість пріоритету інтересів одних груп громадськості над іншими;
- відсутність загальновідомої та загальновизнаної концепції справедливості;
- відсутність належних технологій легітимності влади.

М. Кастельє розглядає глобалізм як чинник зародження нового світу на основі збігу трьох незалежних процесів: революції інформаційних технологій; кризи капіталізму з його подальшою реструктуризацією; розвитку культурних соціальних рухів – боротьби за права людини, фемінізму, захисту навколишнього середовища [6].

Взаємодія між цими процесами утворила нову домінуючу соціальну структуру – “мережане суспільство”; нову економіку – глобальну, інформаційну; нову культуру – віртуальної реальності. У цьому випадку економіка України має рухатись до світової як об'єктивна вимога часу.

Основним принципом розвитку Української держави в умовах глобалізації має стати конкурентна політика ефективності, яка забезпечить відповідну демократизацію системи державного та політичного управління. В умовах глобалізації спонтанними та неконтрольованими стають соціальні процеси, у тому числі і демократизації. Основним критерієм ефективності політики в сучасних глобалізаційних умовах є принципова далекоглядність і високий рівень патріотизму [2].

Грунтуючись на викладеному вище та беручи до уваги наукові напрями, М. Орел відзначає щодо шляхів підвищення ефективності функціонування національних політичних інститутів, відповідно до потреб суспільства в умовах глобалізації, в Україні необхідно вирішити низку завдань, серед яких слід виокремити такі [7]:

- усебічний моніторинг процесів глобалізації та вдосконалення організаційної і функціональної системи державного управління;
- оцінка співвідношення національного і міжнародних інтересів для забезпечення національних інтересів;
- вивчення глобальних змін ціннісних орієнтацій та культурних стереотипів з метою виявлення перспектив міжнародного діалогу між провідними світовими цивілізаціями та націями;
- урахування ефективності соціальної політики як інтегрального показника результативності державного управління.

В умовах, коли Україна перебуває на етапі трансформації всієї системи державного управління і галузей господарювання, дуже складно здійснювати зміни в охороні здоров'я. Економічні, політичні, соціальні, медико-біологічні, демографічні та організаційні фактори діють як у самій галузі охорони здоров'я,

так і поза нею, утворюючи замкнене коло, що обумовлює потребу в науковому обґрунтуванні розробки та впровадження механізмів державного управління, особливо з міжгалузєвою співпрацею.

Це є предметом важливої наукової проблеми, а саме – наукового обґрунтування ролі наведених факторів у формуванні сучасної системи охорони здоров'я, їх значення у гальмуванні перетворень та визначенні ключових ланок для прийняття пріоритетних рішень щодо управління змінами і виходу галузі з кризового стану.

Становлення України як незалежної правової держави супроводжується значними труднощами. Розпочаті глибокі політичні та суспільно орієнтовані економічні ринкові перетворення здійснюються водночас з перебудовою державного апарату, у тому числі й управлінського та демократичного суспільства. За цих умов здоров'я людини розглядається як соціально-економічна цінність, як одна з найважливіших складових національної безпеки.

Ураховуючи результати дослідження, що викладені у попередніх розділах, робимо висновок, що для України, яка сьогодні перебуває у стадії трансформації всієї системи державного управління і галузей господарювання, значно ускладнюється процес реалізації змін у системі охорони здоров'я.

Передусім потребують змін фінансово-економічні засади діяльності системи охорони здоров'я, а саме – фінансування за обсягом надання послуг, а не відповідно до наявної інфраструктури. Але стереотип мислення і сподівання населення на надання безоплатної медичної допомоги продовжують підтримувати окремі політичні сили. Державний бюджет не може задовольнити елементарні потреби населення в охороні здоров'я, не говорячи про високоспеціалізовану допомогу та альтернативні види допомоги. Важливо не лише, щоб був гарантований мінімальний соціальний пакет надання медичної допомоги, а й те, щоб у громадянина був вибір, де і як лікуватися. Тому система охорони здоров'я повинна спиратися на різні форми організації [4].

Потрібно, насамперед, оптимально використати те, що є: залучити кошти ззовні, зробити так, щоб кошти не виходили за межі системи, а працювали на неї, застосувавши для цього відповідні механізми державного регулювання.

Залишається актуальним неефективне використання ресурсів, спостерігається невідповідність європейським стандартам якості управління галуззю. Планування та надання медичної допомоги ґрунтується на показниках кількості лікарняних ліжок і чисельності лікарів, а не на реальних потребах населення. Існує невідповідність між потребами суспільства як у медичних, так і в освітніх послугах, зокрема в підготовці кваліфікованого спеціаліста в галузі управління охороною здоров'я. Сьогодні ні принципи фінансування лікувально-профілактичних закладів, ні його масштаби не відповідають сучасним потребам, тобто спостерігається невідповідність європейським стандартам якості управління галуззю.

У зв'язку з недостатністю фахівців з управління змінами і необхідної підтримки з боку громадськості реформи в системі охорони здоров'я України мають повільний, несистемний характер. Кількість і якість знань, які необхідні для управління змінами в системі охорони здоров'я, мають виходити за межі галузєвих

знань і формувати нове системне знання. Виникає необхідність у формуванні масштабного самостійного мислення керівників з управління охороною здоров'я для впливу на соціально-економічні процеси.

Реформа галузі повинна бути спрямована на перетворення системи охорони здоров'я із соціально-витратної на соціально-інвестиційну, від міжгалузевого підходу до управління системою охорони здоров'я, перехід від екстенсивного до інтенсивного розвитку системи.

Критеріями ефективності системи охорони здоров'я мають бути такі:

- вплив на кінцеві результати, а саме – здоров'я населення;
- соціальна справедливість, тобто забезпечення кожного пацієнта кваліфікованою медичною допомогою;
- задоволення населення якісною медичною допомогою.

Аналіз літературних джерел українських і зарубіжних авторів переконливо свідчить про те, що систему охорони здоров'я слід розглядати не лише з вузьких позицій – вирішуючи якусь одну проблему (надання медичної допомоги на первинному, вторинному й третинному рівнях; сімейна медицина не повинна бути пріоритетним напрямом у розвитку охорони здоров'я), а в ній повинні розвиватися інноваційні перетворення системи, що торкаються всіх сфер діяльності, здатні підняти систему на новий рівень розвитку.

Упровадження доказової медицини та інших інноваційних напрямів являть собою єдину інформаційно-методологічну доктрину, здатну підняти вітчизняну охорону здоров'я на якісно новий рівень.

Охорона здоров'я – це високотехнологічна, наукомістка, ресурсомістка галузь, яка за своїм характером та специфікою передбачає наявність централізованих підходів та державного регулювання при розміщенні ресурсів і забезпеченні їх доступності для кожного жителя держави [1; 3].

Сьогодні вже для всіх є очевидним той факт, що зусиль лише самої системи охорони здоров'я для вирішення проблем здоров'я населення недостатньо. Варто чітко розмежувати обов'язки з охорони здоров'я населення між суспільством і державою.

Необхідно, щоб, у першу чергу, громадяни були зацікавлені в підтримці, зміцненні й збереженні здоров'я. Не можна в усьому покладатися на державу або на лікаря й бути впевненим, що прийом ліків, нехай навіть найефективніших, допоможе вилікувати будь-які хвороби. Кожен громадянин може й повинен приділяти увагу своєму здоров'ю й сприяти створенню здорового оточення, формувати соціальну відповідальність перед суспільством. Коли прийде розуміння й усвідомлення цього, прийде й розуміння доцільності соціально орієнтованої системи охорони здоров'я, системи, що розвивається в напрямі інноваційних перетворень [5].

Отже, державна політика охорони здоров'я в глобалізаційному суспільстві, на нашу думку, має здійснюватися таким чином: привести національне законодавство з охорони здоров'я у відповідність із законодавством Європейського Союзу, враховуючи потребу входження країни до міжнародної спільноти з питань охорони фізичного та психічного здоров'я і захисту прав людини; розробити та затвердити Концепцію стратегічного планування галузі охорони здоров'я в Україні,

використовуючи стратегічне планування інноваційних перетворень; створити ефективні механізми державного регулювання якості медичної допомоги шляхом системної перебудови галузі, сформувані єдиний нормативно-правовий простір і нормативно-інформаційні принципи розвитку охорони здоров'я відповідно до законодавства та стандартів Європейського Союзу; закріпити законодавчо на рівні держави забезпечення населення безоплатною медичною допомогою шляхом визначення обсягу гарантованих державних зобов'язань і медичної допомоги; перейти на багатоканальну систему фінансування медичної допомоги, поділивши систему медичної допомоги на три сектори – державний, суспільно-солідарний і приватний; розробити концепцію до переходу на домінуючі принципи доказової медицини, запровадження формулярної системи як якісно нових підходів до вирішення проблеми раціонального використання ліків, що мають стати елементами державної політики забезпечення населення лікарськими засобами; скоротити зайву кількість лікувально-профілактичних закладів і переорієнтувати їх на потреби населення щодо надання медичних послуг; розробляти наукові дослідження і створювати технологічні розробки для покращання якості надання медичних послуг і виробництва лікарських засобів; підтримувати фінансово фундаментальні та прикладні наукові дослідження в галузі охорони здоров'я; підвищити вимоги до підготовки наукових кадрів, раціонального використання науково-інформаційних ресурсів у галузі охорони здоров'я; забезпечити лікувально-профілактичні установи устаткуванням, лікарськими засобами та виробами медичного призначення, збільшити витрати на медичне обладнання та медикаментозне забезпечення населення.

Таким чином, суспільні потреби щодо надання медичної допомоги в галузі охорони здоров'я та медичного забезпечення в епоху глобалізації вимагають інноваційних підходів з перебудови галузі, підготовки фахівців із сучасними знаннями, вміннями та навичками щодо управління змінами у галузі охорони здоров'я в Україні.

Національна політика в галузі охорони здоров'я ґрунтується на положенні, що держава визнає право кожного громадянина України на охорону здоров'я, забезпечує його захист та гарантує всім громадянам реалізацію їх прав у галузі охорони здоров'я.

Виявлено, що глобалізація, яка закономірно приводить до перерозподілу влади та її впливу на становлення нових форм політичного життя, передбачає створення нових політичних інститутів та форм політичної організації життя суспільства, а отже, й глобальної політичної системи світу в цілому.

Українська держава не може стояти осторонь тих процесів, які відбуваються у світі, щоб не залишитись на узбіччі цивілізації, а посісти гідне місце серед рівних. Для цього необхідно врахувати світовий досвід сильних країн щодо формування політичної системи країни, економічних взаємовідносин, культурного розвитку, ідеологічного забезпечення. Саме сьогодні настав сприятливий час для таких змін.

Процес реформування та ефективної державної політики України в галузі охорони здоров'я в глобалізаційному суспільстві повинен включати такі стратегічні напрями: приведення національного законодавства з охорони здоров'я у

відповідність із законодавством Європейського Союзу; розробку та затвердження концепції стратегічного планування галузі охорони здоров'я в Україні; створення ефективних механізмів державного регулювання приватного сектора системи охорони здоров'я, забезпечення якості та ефективності його діяльності; визначити й законодавчо закріпити обсяг гарантованих державних зобов'язань щодо безоплатної медичної допомоги; перейти на багатоканальну систему фінансування медичної галузі; розробити концепцію поступового переходу на домінуючі принципи доказової медицини, запровадити формулярну систему якісно нового підходу до вирішення проблеми раціонального використання ліків та ефективного забезпечення населення лікарськими засобами; підтримувати фінансово фундаментальні та прикладні наукові дослідження в галузі охорони здоров'я; підвищити вимоги до підготовки наукових кадрів, забезпечити раціональне використання науково-інформаційних ресурсів у галузі охорони здоров'я.

Література:

1. Антонов О. В. Роль виробників державно-управлінських рішень у процесі формування державної політики / О. В. Антонов // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Д. : ДРІДУ, 2001. – Вип. 3. – С. 86–95.
2. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс–Традиция, 2001. – 304 с.
3. Богатирьова Р. Охорона здоров'я України: від ілюзії до реальності / Р. Богатирьова // Ваше здоров'я. – 2006. – № 23. – С. 4.
4. Галацан О. В. Організаційно–економічний механізм управління охороною здоров'я : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02. / О. В. Галацан. – Х., 2004. – 17 с.
5. Евтушенко Т. П. Современные технологии в управлении медицинским страхованием и лечебным процессом / Т. П. Евтушенко, В. В. Кизим, Ю. Г. Лисенко, К. Н. Маншилин. – Донецк : Апекс, 2005. – 223 с.
6. Кастелье М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастелье; пер. с англ.; под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
7. Орел М. Общая теория государства и права : академ. курс: в 2-х т. / М. Орел / под ред. проф. Н. М. Марченко. – М., 1996. – Т. 2. Теория права. – 256 с.
8. Совместная работа на благо здоровья : докл. о состоянии здоровья в мире. – Женева. – ВОЗ. – 2006. – 20 с.
9. Стігліц Д. Глобалізація та її тягар / Д. Стігліц; [пер. з англ.]. – К. : ВД "КМ Академія", 2003. – С. 3–10.

Надійшла до редколегії 26.06.2009 р.